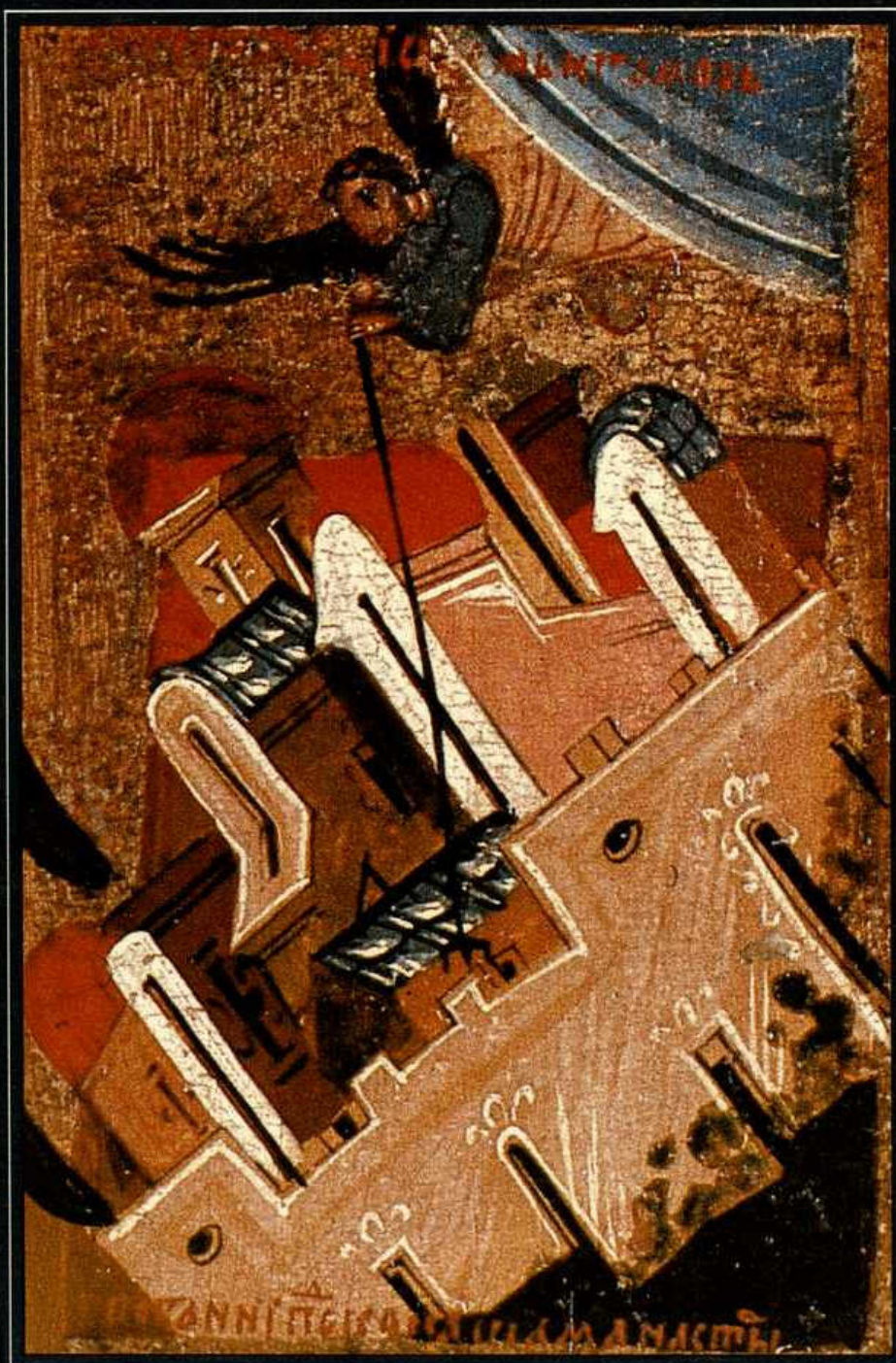

Slovenský národopis

2

39 - 1991

Na obálke: 1. strana: Svätý Michal archanjel ničí Sodomu. Detail ikony zo 17. storočia, majetok Slovenskej národnej galérie. Foto L. Mišúrová

4. strana: Svätý Michal archanjel s výjavmi jeho činov. Ikona zo 17. storočia, SNG, foto L. Mišúrová

HLAVNÝ REDAKTOR
Milan Leščák

VÝKONNÉ REDAKTORKY
Ľubica Chorváthová
Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA
Stanislav Brouček, Božena Filová, Václav Frolec,
Emília Horváthová, Václav Hrníčko, Josef Jan-
čář, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Mar-
tin Mešša, Ján Mjartan, Ján Podolák, Zora Rusná-
ková, Peter Salner, Karol Strelec, Andrej Sulitka

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.ceeol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

ŠTÚDIE

- Zelová, Alena: Identita príslušníkov etnických menšín v národnostne zmiešaných oblastiach Slovenska – sociálno-psychologický prístup 132
- Kaľavský, Michal: Postavenie národných menšín na Slovensku v rokoch 1918–1938 143
- Podoba, Juraj: Vplyv sociálnej štruktúry na osídlenie, tradičné staviteľstvo a bývanie v Bratislave-Rači 157
- Radovanovičová, Miljana: Otázky demografických javov a procesov v kontexte etnologických výskumov urbánnych prostredí 178
- Maťovčík, Augustín: K niektorým problémom ľudovej slovesnosti v období preromantizmu 181
- Dorovský, Ivan: Recepte makedonské lidové slovesnosti na Slovensku 185
- Krekovičová, Eva: Category of function in ethnological and folklore research (On the example of song repertoire analysis) 191

DISKUSIA

- Nušková, Andrej: Miesto etnografie v modelovaní rovnovážneho rastu oblastí 202
- Rozhovor s Milanom Stanekom 207

MATERIÁL Y

- Kadlecová-Onderčaninová, Andrea: Zo súčasného výskumu etnického povedomia u najmladšej generácie obyvateľov slovenskej obce Santov (Pilisszántó) v Maďarsku 212
- Kardošová, Monika: Spracovanie dreva v Podjavorinskej oblasti v 20. storočí 217

ROZHLADY – SPRÁVY – GLOS Y

- Jubilujúca PhDr. Jaroslava Paličková-Pátková, CSc. (Irena Pišútová) 228
- Jaroslav Štika šedesátnikom (Václav Frolec) 230
- Mezinárodná konferencia o etnokartografii (Václav Frolec) 231
- I. Folkloristický seminár ÚEF ČSAV (Hana Hlôšková) 234
- Obraz a text (Olga Danglová) 236
- Evropská vesnice dnes (Václav Frolec) 238
- Medzinárodná konferencia výskumu národnost-

- ných menšín v Békešskej Čabe (Andrea Kadlecová-Onderčaninová) 240
- VII. mezinárodný ugro-finský kongres (CIFU-7) (Václav Frolec) 241
- Po Etnofilme Čadca 1990 (Eva Riečanová) 242
- Valné zhromaždenie Národopisnej spoločnosti pri ČSAV v r. 1990 v Boskovicích (Lubomír Procházka) 245

RECENZIE – ANOTÁCIE

- Eastern Europe... Central Europe... Daedalus (Lubica Chorváthová) 247
- Christo Vakarelski, Bálgarski pogrebalni običaji (Lubica Chorváthová) 248
- E. Večerková, Kraslice ve sbírkách Moravského muzea v Brně (Elena Prandová) 249
- Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung (Zuzana Štefániková) 250
- M. Žiláková, Nárečie troch slovenských obcí v Bakonyi s osobitným zreteľom na pozostatky aoristu 252
- N. Baráthová, Nad Kežmarkom vietor veje 252
- J. Tříška, Předhusitské bajky 253
- V. Horyna, Lžice medu – špetka pepře 253
- Liszka, J., Magyar néprajzi kutatás Szlovákiában (1918–1938) 253
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 1990 253
- Budina, O. R. – Šmeľova, M. N., Gorod i narodnyje tradicii russkich 254
- Telefonieren 254
- Krupa, A., Zsofka néni kétnyelvű meséi 254
- Paluch, A., Zerwij ziele z dziewięciu miedz 255
- Eszter Kisbán, Népi kultúra, közkultúra, jelkép: A Gulyas, pörkölt, paprikás 255
- Fedosik, A. S., Partizanskaja byl ne zabyta 255
- Schneewittchen hat viele Schwestern 256
- Červené jablko v oblôčku mám 256
- Národopisná revue 1990 256
- Život 256

CONTENT

ARTICLES

- Zelová Alena: Identity of members of ethnic minorities from the nationally mixed regions of Slovakia – social and psychologic approach 132
- Kaľavský Michal: Ethnic minorities in Slova-

 kia in 1918–1938	143
Podoba Juraj: Social structure influence on settlement, traditional folk architecture and dwelling in Bratislava-Rača	157
Radovanović Miljana: Demographic phenomena questions and processes in context of ethnologic research of urban environs	178
Maťovčík Augustín: On some problems of folk oral poetry in period of Pre-romanticism	181
Dorovský Ivan: Macedonian folk poetry reception in Slovakia	185
Krekovičová Eva: Category of function in ethnological and folklore research (on the example of analysis of song repertoire analysis)	191

DISCUSSION

Nuoška Andrej: The place of ethnography in modelling balanced increase of regions	202
An interview with Milan Stanek	207

MATERIALS

Kadlecová-Onderčaninová Andrea: From the contemporary ethnic consciousness research among the youngest generation of Slovak community Santov (Pilisszántó) in Hungary	212
Kardošová Monika: Wood processing in Podjavorina region in the 20th century	217

HORIZONS – NEWS – GLOSSARY

The jubilee of Jaroslava Paličková-Pátková, PhD. (Irena Pišúťová)	228
Jaroslav Štika sixty years old (Václav Frolec)	230
International conference on ethnocartography (Václav Frolec)	231
The 1st Readings in Folkloristics of Institute of Ethnography and Folklore of the Czechoslovak Academy of Sciences (Hana Hlôšková)	234
Image and Text (Olga Dangošová)	236
European Village Today (Václav Frolec)	238
International Conference of Ethnic Minorities Research in Békéscsaba (Andrea Kadlecová-Onderčaninová)	240
The VIIth Ugrian-Finnic Congress (CIFU-7) (Václav Frolec)	241
After Ethnofilm Čadca 1990 (Eva Riečanová)	242
General Assembly of Ethnographic Association by the Czechoslovak Academy of Sciences in 1990 at Boskovice (Lubomír Procházka)	245

BOOK REVIEWS – ANNOTATIONS

INHALT

STUDIEN

Zelová, Alena: Die Identität der Angehörigen der ethnischen Minderheiten in national gemischten Regionen der Slowakei – sozialpsychologischer Zutritt	132
Kaľavský, Michal: Die Situation der Nationalminderheiten in der Slowakei in den Jahren 1918–1938	143
Podoba, Juraj: Der Einfluß der sozialen Struktur auf die Besiedlung, das traditionelle Bauwesen und Wohnen in Bratislava-Rača.	157
Radovanović, Miljana: Fragen zu demographischen Phänomenen und Prozeßen im Kontext der ethnologischen Forschungen des urbanistischen Milieu	178
Maťovčík, Augustín: Zu manchen problemen der Volksdichtung in der Epoche des Präromantismus	181
Dorovský, Ivan: Rezeption der makedonischer Volksdichtung in der Slowakei	185
Krekovičová, Eva: Die Kategorie der Funktion und die ethnologische Forschung (am Beispiel der Analyse des Liederrepertoires)	191

DISKUSSION

Nuoška, Andrej: Die Position der Ethnologie im Modellieren des Gleichgewichtswachstums der Regionen	202
Ein Gespräch mit Milan Stanek	207

MATERIALIEN

Kadlecová-Onderčaninová, Andrea: Aus der gegenwärtigen Forschung der ethnischen Bewußtheit bei der jüngsten Generation der Bewohner der slowakischen Gemeinde Santov (Pilisszántó) in Ungarn	212
Kardošová, Monika: Die Verarbeitung des Holzes im Gebiet von Podjavorina im 20. Jh	217

RUNDSCHAU – INFORMATIONEN – GLOSSEN

Jubilarin Ph. Dr. Jaroslava Paličková-Pátková, CSc. (Irena Pišúťová)	228
Jaroslav Štika sechzigjährig (Václav Frolec)	230
Internationale Konferenz über Ethnokartographie (Václav Frolec)	231
I. Folkloristisches Seminar des Instituts für Ethnographie und Folkloristik der Tsch. Akademie der Wissenschaften (Hana Hlôšková)	234
Bild und Text (Olga Dangošová)	236
Das europäische Dorf heute (Václav Frolec)	238
Die internationale Konferenz der Forschung der Nationalminderheiten in Békés Csaba (Andrea Kadlecová-Onderčaninová)	240
Der VII. Ugro-finische Kongress (CIFU-7) (Václav Frolec)	241
Nach Ethnofilm Čadca 1990 (Eva Riečanová)	242
Die Vollversammlung der Ethnographischen Gesellschaft bei der Tsch. Akademie der Wissenschaften im J. 1990 in Boskovice (Lu-	

bomír Procházka) 245

BÜCHERBESPRECHUNGEN-REFERATE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

З е л е в а Алена: Идентичность членов этнических меньшинств в национально смешанных областях Словакии – социально-психологический подход 132

К а л я в с к и Михал: Положение народных меньшинств в Словакии в 1918–1938 гг 143

П о д о б а Юрай: Влияние социальной структуры на заселение, традиционное зодчество и жилище в Братиславе-Раче 157

Р а д о в а н о в и ч Миляна: Вопросы демографических явлений и процессов в контексте этнологических исследований городской среды 178

М а т е в ч и к Аугустин: К некоторым проблемам народного творчества в период пре-романтизма 181

Д о р о в с к и Иван: Восприятие македонской народной поэзии в Словакии 185

К р е к о в и ч о в а Эва: Категория функции и этнологическое исследование (на случае анализа песенного репертуара) 191

ДИСКУССИЯ

Н у о ш к а Андрей: Место этнологии в моделировании уравновешенного роста областей 202

Разговор с Миланом Станеком 207

МАТЕРИАЛЫ

Кадлецова-Ондерчанинова Ан-

дреа: Из современного исследования этнического сознания у самой молодой генерации жителей словацкой деревни Сантов (Пилишсанто) во Венгрии 212

К а р д о ш о в а Моника: Обработка дерева в области Подъяворины 217

ОБЗОРЫ – ИНФОРМАЦИИ – ГЛОСЫ

Д-р Ярослава Паличкова-Паткова, К. и. н. отмечает юбилей (Ирена Пишутова) 228

Ярослав Штика шестидесятником (Вацлав Фролец) 230

Международная конференция по этнокартографии (Вацлав Фролец) 231

1⁵⁰ фольклористический семинар Института этнографии и фольклористики Чехословацкой академии наук (Хана Хлушкова) 234

Картина и текст (Ольга Данглова) 236

Европейская деревня сегодня (Вацлав Фролец) 238

Международная конференция исследований этнических меньшинств в Бекешской Чабе (Венгрия) (Андреа Кадлецова-Ондерчанинова) 240

VII⁰⁰ Международный угро-финский конгресс (Вацлав Фролец) 241

После Этнофильма Чадца 1990 (Ева Риечанска) 242

Всеобщая сессия Этнографического общества при Чехословацкой Академии наук в 1990 г. в Босковицах. (Лубомир Прохазка) 245

РЕЦЕНЗИИ – АННОТАЦИИ

VPLYV SOCIÁLNEJ ŠTRUKTÚRY NA OSÍDLENIE, TRADIČNÉ STAVITELSTVO A BÝVANIE V BRATISLAVE-RAČI

JURAJ PODOBA

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Národopisné štúdium tradičného ľudového stavitelstva na Slovensku venovalo doposiaľ pozornosť predovšetkým stavebným formám vo vidieckych sídlach dedinského typu s výrazne agrárnym charakterom. Predovšetkým v dôsledku uhorských právnych noriem pri delbe nemovitého majetku vznikla vo väčšine sídiel obývaných roľníkmi prevažne vyrovnaná sociálna štruktúra. Vplyvom tejto vyrovnanosti i vďaka skutočnosti, že prejavy sociálnej diferenciacie a sociálnych zmien boli v tradičnej kultúre obyvateľov agrárnych sídiel zastreté,¹ nevytvorili sa v zástavbe väčšiny slovenských dedín výrazné stavebné typy, ktoré by sa dali jednoznačne priradiť k určitej sociálnej vrstve či skupine roľníkov. Problematika odrazu sociálnej štruktúry či sociálnej diferenciacie v tradičnom ľudovom stavitelstve sa aj preto iba zriedkavo dostáva medzi témy, ktorým národopisné bádanie venovalo pozornosť. Bádatelia sa neusilovali vidieť každý prejav formy i cez miestne sociálne rozdiely. Snahou bolo všimnúť si predovšetkým všeobecné javy. Uprednostňovali sa také javy či formy, ktoré skúmanú lokálnu alebo regionálnu stavebnú kultúru zjednocovali, pred tými, ktoré ju diferencovali. Situáciu v skúmaní problematiky komplikuje aj skutočnosť, že kultúrne prejavy sociálnych zmien sa prejavujú oneskorene a závisia i od subjektívnych príčin.²

„Národopis 19. a prvej polovice 20. storočia podrobne bádanie o dedine svojim predstavám o tom, aká by „správne“ mala byť. Vytváral akýsi ideálny model tradičnej dediny. Omyl tkvel predovšetkým v tom, že národopisná veda často zatvárala oči pred skutočným stavom vývoja dedinského života a kultúry, i keď tak robila v dobrom presvedčení, že skutočnosť rapídne sa

vzďalujúca od ideálnej predstavy sa úplne vymyká jej vedeckému záujmu.“³

Na okraji národopisného bádania sú dodnes sídla mestského charakteru, prípadne sídla, ktoré majú niektoré mestské znaky. Tieto mali vždy členitejšiu a diferencovanejšiu sociálnu štruktúru ako sídla, kde prevažnú časť obyvateľstva tvorili iba roľníci a kovoľníci. Komplexný prístup pri poznávaní tradičnej stavebnej kultúry by mal chápať každý prejav ľudovej stavebnej tradície nielen ako prejav technickej a umeleckej vyspelosti ľudu určitého regiónu, ale predovšetkým ako doklad o hospodárskom, sociálnom a kultúrnom vývoji bez ohľadu na regionálne obmedzenia. Cieľom takto zameraného bádania teda nie je iba poznanie foriem stavitelstva, naopak, tie sú prostriedkom k poznaniu zákonitostí spoločenského vývoja, a to najmä vývoja kultúry ľudových vrstiev v ekonomicko-sociálnych prírodných súvislostiach.⁴ Uplatnenie konkrétnej stavebnej formy bolo vždy determinované príslušným sociálnym prostredím. Preto skutočné poznanie vývoja stavebnej kultúry úzko súvisí s poznaním konkrétnej sociálnej štruktúry. „Všetky stavebné prejavy, teda i každá ich tradícia je tvorená ľuďmi historicky i sociálne determinovanými. Východiskom pre štúdium ľudového stavitelstva ako prostriedku k poznaniu kultúry určitej spoločnosti musí byť znalosť tejto spoločnosti, jej ekonomického charakteru a sociálneho rozvrstvenia.“⁵ Na utváranie stavebnej tradície ale jednotlivé sociálne vrstvy vplyvali odlišným spôsobom. „Vo vidieckom prostredí sa tradícia vo svojich konkrétnych podobách adaptovala na určitú sociálnu formu, ktorá sa vžila i medzi menšinou iných vrstiev a rozvíjala sa k dokonalosti v rámci ďalšieho kultúrneho proce-

Hĺbková zástavba spoločných dvorov v časti „Dolhí konec“, v pozadí rozptýlené osídlenie na „Kopaňiciach“. Foto J. Podoba 1987

su. Preto o konkrétnej podobe miestnych zvláštností rozhoduje povaha príslušného sociálneho prostredia, predovšetkým jeho štruktúra.“⁶

V nadväznosti na vyššie uvedené východiská sú sformulované i ciele tejto práce, ktorými je pokus o riešenie vybraných problémov a javov tradičnej stavebnej kultúry a spôsobu bývania z hľadiska sociálnej príslušnosti vo vzťahu k ich historickej, ekonomickej a sociálnej determinácii.

Pri sledovaní súvislostí sociálnej štruktúry a foriem tradičného staviteľstva a bývania je potrebné vychádzať z typologického štúdia problematiky. Je nevyhnutné na základe istej miery schematizácie definovať stavebné typy a pokúsiť sa o určenie ich príslušnosti k určitým sociálnym vrstvám skúmaného prostredia. Na základe tohto vzťahu je možné pochopiť rozsah a dôležitosť vplyvu sociálnej štruktúry určitej lokality na vytvorenie stavebnej normy, ktorá saturovala potreby istej skupiny obyvateľov tejto lokality. Týchto obyvateľov spájaj rovnaký či podobný spôsob obživy, majetková situácia a miesto v rámci lokálnej sociálnej štruktúry. Jedným z najcharakteristickejších znakov tradičného staviteľstva je typologická jednota domov, a to ako vo vonkajšom formálnom výraze, tak i vo vnútornej pôdorysnej dispozícii i celej organizácii roľníckej usadlosti. Typologická jednota vznikla zrejme preto, že v rámci daných možností najlepšie uspokojovala nároky na bývanie i hospodársku činnosť. Typ bol zovšeobecnením dosiahnuteľnej dokonalosti, vzniknutej na základe kompromisu medzi potrebami a možnosťami ľudí.⁷ Miera typologickej jednoty zodpovedala miere podobnosti spôsobu života obyvateľov lokality či oblasti, u sídla s rozvinutou sociálnou štruktúrou a veľkou diferenciaciou i miere podobnosti spôsobu života jednotlivých sociálnych vrstiev. Pri utváraní určitého stavebného typu mala veľký význam konkrétna ekonomická, sociálna i kultúrna situácia stavebníka a jeho rodiny. „Princíp tradovania pôdorysných typov vytvára homogenitu formy iba do určitej miery, v ich masovom výskyte. Neznamená to však, že vedie k úplnej uniformite prejavov a ich prostému opakovaniu. Genetický sociálny princíp vnáša do tradovania tvorčiu variačnú schopnosť ľudí inovovať formu podľa najkonkrétnejších a celkom individuálnych krátkodobých i dlhodobých potrieb. V podstate každá rodina riešila svoje základné rezidenčné a hospodárske potreby adaptáciou stavby, avšak iba v rámci sociálne podmienených zákonitostí kultúrnej tradície.“⁸

Na vytvorenie i akceptovanie typu je potrebná hospodárska stabilizácia, ktorá podmieňuje stabi-

lizáciu sociálnu a kultúrnu. Výrazné zmeny tradičného stavebného typu i celej stavebnej kultúry sú podmienené zmenami vo sfére hospodárskej a sociálnej. Hospodársky a sociálny vzostup umožňuje prijímanie inovácií a tým i progresívny rozvoj stavebnej kultúry. Naopak, sociálny pokles, strata materiálnaj či hospodárskej základne môže spôsobiť ústup k vývojovo nižším, redukovaným a indiferentným stavebným formám.

Pri správaní sa človeka alebo rodiny v rámci obydli sa uplatňujú určité kultúrne vzory, ktoré sa v rámci lokálneho alebo širšieho spoločenstva stávajú normou, záväznou pre istú sociálnu vrstvu, ktorá preberá funkciu jej nositeľa. Vytvára sa model spôsobu bývania, nesený najpočetnejšou sociálnou vrstvou, v podmienkach slovenského vidieka vrstvou strednou,⁹ ku ktorému sa usiluje priblížiť väčšina rodín tohto spoločenstva. Z tohto všeobecného trendu sa vymykajú najvyššie vrstvy, ktoré preberajú kultúrne vzory z iného prostredia (z panského alebo mestského prostredia privilegovaných vrstiev), a vrstvy pauperizované, ktoré i v spôsobe bývania ustupovali k nevyhraneným a provizórnym formám.

Na príklade prímestskej obce Bratislava-Rača budeme sledovať, ako súvisel vývoj tradičných stavebných typov s existujúcou, historicky determinovanou sociálnou štruktúrou a akým spôsobom sa táto štruktúra odrážala v sídelnej skladbe obce. Táto lokalita sa v dôsledku špecifického historického rozvoja vyznačovala a dodnes vyznačuje istými zvláštnosťami, zvláštnosťami sídla s rôznou mierou mestských a dedinských znakov. Na sledovanie príslušnosti v teréne dodnes zachovaných stavebných typov k jednotlivým sociálnym vrstvám a sledovanie odlišností v spôsobe bývania týchto vrstiev poskytuje množstvo zaujímavého materiálu.

Rača bola v minulosti typickým malokarpatským vinohradníckym sídlom. Vo výmere viníc, v počte kopáčov dosahovala v porovnaní s niektorými okolitými obcami najvyššie celoobecné priemery.¹⁰ Prvým oficiálnym dokladom existencie vinohradníctva na území dnešnej Rače je listina z roku 1296. V druhej polovici 16. storočia získala výsady a bola povýšená na mestečko (oppidum).¹¹ Napriek tomu zostala naďalej osadou, v ktorej sa nevyvinul hospodársky život mestského typu, a to ani pokiaľ ide o remeselnú výrobu či rozličné formy obchodu.¹² Väčšina jej obyvateľstva sa takmer v ničom nelíšila od deputátnikov z okolitých poddanských obcí.¹³ Charakterom pôvodnej pôdorysnej formy i spôsobom zakomponovania

Zástavba ulice na „Hornom konci“. Štítovo orientované vinohradnícke domy z druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia. Foto J. Podolák 1987

Zástavba ulice na „Hornom konci“, Kirovova ul. č. 166, 170, 172. Tri odlišné typy vinohradníckych domov. Typologické odlišnosti nespočívajú iba v rôznom veku stavieb a vo formálnych rozdieloch, ale aj v odlišnom dispozičnom riešení. Foto J. Podoba 1987

sídla do krajiny patrí k typu vidieckeho sídelného útvaru. Tento charakter si obec udržala až do 20. storočia, kedy sa územný rozsah pôvodnej dediny podstatne zmenil, ale osídlenie v žiadnom období svojho historického vývoja nezískalo členitejšiu urbanistickú štruktúru, zodpovedajúcu osídleniu metského typu.¹⁴

Rača patrila k Devínskemu panstvu, v obci mali ale svoje majetky viaceré privilegované rodiny a inštitúcie. Na začiatku 18. storočia mali polovicu výmeru vinohradníkov v rukách bratislavskí mešťania, ktorí vlastnili majetky v chotári Rače už od stredoveku. V období tereziánskej urbárskej regulácie mala dvesto dvadsaťdeväť poddanských domov, z dvesto sedemdesiatich šiestich hláv rodín bolo iba sedemdesiatšesť sedliakov pripútaných k pôde. Z ostatných dvesto bolo sto päťdesiatšesť želiarov alebo „hoštáčnikov“, ktorí okrem vinohradníkov nemali žiadnu inú pôdu. Žilo tu i niekoľko šľachtických rodín.¹⁵ Z roľnícko-vinohradníckej obce s veľkým podielom námezdných práce a veľkou sociálnou diferenciaciou sa už v minulosti vytvorila obec robotnícko-vinohradnícka. Od konca 19. storočia sa postupne prehlbovali sociálne rozdiely a zmeny v sociálnej štruktúre obyvateľstva. Veľký vplyv na tieto procesy mala nevelká vzdialenosť od Bratislavy a z nej vyplývajúca možnosť získať zárobok v tomto meste, predovšetkým vďaka rozvoju priemyslu od konca 19. storočia. Blízkosť Bratislavy umožnila ekonomické osamostatnenie sa mnohých mladých rodín a ich relatívnu nezávislosť od pôdy. Na druhej strane sezónnosť zamestnania, vysoká nezamestnanosť, rozdrobenosť poľnohospodárskej pôdy a preľudnenosť sídla, ktorú spôsobil od konca 19. storočia aj príliv robotníckych rodín z radov sprostozarobkového poľnohospodárskeho obyvateľstva z oblasti juhozápadného Slovenska, zapríčinili postupnú pauperizáciu veľkej časti obyvateľov Rače.¹⁶ Na druhej strane kapitalistické výrobné vzťahy umožnili niektorým jedincom hospodársky a spoločenský vzostup, ktorý sa na začiatku 20. storočia prejavil na výstavbe obce, ale aj sťahovaním sa niektorých rodín do kuriálnych domov. V Rači sa tak koncom 19. a začiatkom 20. storočia prehlbila sociálna diferenciacia, obec sa postupne menila na perifériu Bratislavy. Zložitú ekonomickú a sociálnu štruktúru Rače komplikovala aj pestrá etnická a konfesijná skladba jej obyvateľov.¹⁷

Tradičné staviteľstvo Rače je súčasťou rozsiahlej oblasti hlineného nížinného roľníckeho domu, ktorý je rozšírený na celom území juhozápadného Slovenska. Staršia vrstva račianskej stavebnej

kultúry má preto viacero spoločných znakov s touto rozsiahlou oblasťou. Mnoho spoločného má aj s architektúrou susedných malokarpatských vinohradníckych obcí.

Stavebný vývoj Rače bol ovplyvnený viacerými skutočnosťami. Okrem geografickej polohy to bol zložitý historický vývoj, veľká sociálna diferenciacia a etnické zloženie obyvateľstva. Predovšetkým špecializácia väčšiny obyvateľov na vinohradníctvo podmienuje existenciu určitých charakteristických znakov, ktorými sa tradičná architektúra Rače odlišuje od staviteľstva nevinohradníckych sídiel v okolí Bratislavy.¹⁸ V priebehu historického vývoja sa v zástavbe obce vytvorilo niekoľko vrstiev stavebných typov, ktorých vznik a existencia súviseli so sociálnou štruktúrou jej obyvateľstva.

Vzhľadom k poznávacím možnostiam pri súčasnom výskume problematiky je možné vychádzať iba z faktov, ktoré poskytujú dodnes zachovaný stavebný fond obce. Tradičné vinohradnícke stavby, ktorých vznik spadá najmä do 19. a zriedkavejšie i do 18. a starších storočí, sú v dnešnej dobe dokladom, ktorý je výsledkom vzťahu kultúrnych a sociálnych procesov v dosahu na stavebnú kultúru; nevytvára o priebehu týchto procesov v minulých storočiach. Výsledkom o tejto problematike neposkytuje stavebná kultúra ako celok, ale iba niektoré javy v nej obsiahnuté, ktoré majú rôznorodú znakovú (vypovedaciu) hodnotu. Týmto javom budeme venovať pozornosť v nasledujúcich riadkoch.

Sociálnu štruktúru a procesy sociálnej diferenciacie u obyvateľov Rače je možné sledovať na jej sídelnej skladbe i spôsobe osídlenia chotára. Jadro pôvodnej obce tvorí ulicová zástavba, ktorá sa postupne v strednej časti rozširuje, prechádzajúc do vretena, na východnom okraji do vidlice. Územný rozsah pôvodnej stredovekej osady sa s najväčšou pravdepodobnosťou kryje s dnešnou Kirovovou ulicou medzi evanjelickým kostolom a námestím Hrdinov Červenej armády (bývalý „Horní konec“). Priestorový rozvoj obce nastal až okolo polovice 19. storočia, kedy vznikol „Dolní konec“. Spoločenská a etnická štruktúra Rače sa v minulosti dosť výrazne odrážala v jej sídelnej skladbe. Predovšetkým koncentrácia kuriálnych domov a sakrálnych stavieb na „Hornom konci“ spôsobila, že táto časť má „mestskejší“ charakter. Pri určitej miere schematizácie sa dá konštatovať, že na „Hornom konci“ sa sústreďovali bohatší vinohradníci („sedláci“), na „Dolnom konci“ bolo viac kovovinohradníkov („trocharov“), ktorí pracovali prevažne v bratislavských fabrikách, pri

Dva vinohradnícke domy na Kirovovej ul. č. 107 zo 70. rokov 18. storočia a č. 117 zo 40. rokov 20. storočia. V pozadí r.-k. farský kostol. Foto J. Podoba 1987

železnici a pod. Veľa gazdov bolo však aj na „Dolnom konci“, tak ako na „Hornom konci“ veľa „trocharov“. Nemecké a židovské etnikum sa sústreďovalo najmä na „Hornom konci“, ostatné časti boli prevažne slovenské alebo etnicky zmiešané. Sociálna a etnická skladba obce v minulosti priamo súviseli.¹⁹

Zmeny v sociálnej štruktúre Rače okolo prelomu storočí, preľudnenosť a pauperizácia časti obyvateľstva spôsobili, že populačné prebytky domáceho obyvateľstva hľadali pre nemožnosť rozširovania starej radovej dediny v smere západovýchodnom nové sídelné priestory. Boli to jednak pásy neúrodných území pri svahových cestách, vedúcich do vinohradov, jednak vinice a záhrady, uvoľnené pre osídľovanie ich majiteľmi. Nad časťou obce za evanjelickým kostolom tak vznikla spleť úzkych uličiek a chodníkov, zvaná „Hakle“. Najviac domov v chotári sa zoskupilo nad cestou na Biely Kríž. Táto časť sa nazýva „Kopaňice“. Medzi „Kopaňicami“ a severovýchodným okrajom chotára vzniklo rozptýlené osídlenie, tvorené skupinkami domov i osamotnými objektami, lokalizovanými v záhradách a vi-

nohradoch. Tieto časti obce boli osídľované mladými a (alebo) chudobnými rodinami, väčšinou kovovinohradníkmi a robotníkmi – bezzemkami, ktorí ale vlastnili kus záhrady či vinohradu, takže si mali kde postaviť menší dom. Najbiednejší obyvatelia bez vlastného domu („hoferi“) sa sústreďovali do spoločných dvorov v jadre obce.

Pre Raču je charakteristická hĺbková zástavba spoločných dvorov, tvorená prevažne štítovo orientovanými domami a hospodárskymi stavbami. Na Pernoldovej mape z roku 1839 nie sú spoločné dvory ešte vyznačené. Vznikli zrejme až v priebehu druhej polovice 19. storočia priečnym delením pozemkov v intraviláne sídla. Pôvodne si nové domy pristavovali do hĺbky dvora potomkovia pôvodného majiteľa, takže bol obývaný blízkymi príbuznými. Neskôr sa majetkovoprávne vzťahy natoľko skomplikovali, že spoločné dvory sú dnes väčšinou obývané cudzími ľuďmi. V jednom dvore môžeme nájsť od dvoch až do osem domov.

Spôsob zástavby račianskych dvorov obytnými a hospodárskymi stavbami bol ovplyvnený prevažne vinohradníckym charakterom poľnohospo-

Zástavba spoločného dvora. Foto J. Podolák 1967

dárstva a sociálnym zložením ich obyvateľov. V prednej časti dvora stoja obytné byty, oddelené od seba „fajermúri“. Na obytné domy sa pripájajú maštale. Za dvorom je zatrávená plocha s niekoľkými ovocnými stromami, ktorej sa v Rači hovorí „humno“. Na „humne“ stáli kôlne, záchody, niekde i stodoly („pajty“). Nebolo však pravidlom, že ku každému domu patrila i maštaľ. V obci bolo veľa „trocharov“, ktorí chovali iba menšie hospodárske zvieratá. Taktiež mnohí bohatší vinohradníci nevlastnili polia a lúky. Preto maštale boli menšie ako v typických poľnohospodárskych obciach v okolí Bratislavy. Stodolu vlastnili iba niektorí zámožnejší gazdovia, ktorí okrem vinogradov obrábali väčší výmer polí a lúk. Pod spoločnou strechou s maštalami býval často priestor, nazývaný „vinohradnícka komora“ alebo „izbétka“. Slúžil na odkladanie vinohradnícke-

ho a poľnohospodárskeho náradia, cez zimu na skladovanie krmovín, na prespávanie „tovarichárov“ a pod. Tento hospodársky priestor tiež vlastnili iba niektorí gazdovia. Na rozdiel od roľníckych obcí v prevažne vinohradníckej Rači nebolo vlastníctvo vyššie spomenutých hospodárskych stavieb výlučne akceptovaným znakom zámožnosti a z nej vyplývajúceho postavenia v sociálnej štruktúre lokálneho spoločenstva. Stavovským znakom vinohradníka bolo vlastníctvo hospodárskych priestorov, nachádzajúcich sa pod obytným domom – „prešovne“ a pivnice. Tieto boli pre prácu i živobytie vinohradníckej rodiny nevyhnutné, slúžili na spracovanie vínnej révy a uskladnenie vína. „Prešovňu“ a pivnicu musel mať preto každý, kto pestoval vinič.²⁰ Nevlastnenie týchto hospodárskych priestorov bolo znakom príslušnosti k najnižším sociálnym vrstvám. Pivni-

Kirovova ul. č. 120. Priečelie typického vinohradníckeho domu z druhej polovice 19. storočia. Foto J. Podoba 1987

ce a väčšinou ani „prešovne“ už nemajú dvojdielne domy na „Kopaňciach“ a domy v zadných traktoch spoločných dvorov.

Preľudnenosť obce, pauperizácia časti obyvateľstva, skorý rozpad rozšírenej rodiny, na existenciu ktorej si už nepamätajú ani najstarší informátori a tiež upúšťanie od chovu hovädzieho dobytku spôsobili, že od začiatku 20. storočia, predovšetkým však od 30. rokov sa veľká časť maštali a vinohradníckych komôr prestavala na obytné priestory. Mladí manželja žili s rodičmi „na spoločnej kuchyni“ väčšinou iba krátku dobu. Málokto mal možnosť postaviť si alebo zdediť vlastný dom. Východisko sa hľadalo v prestavovaní hospodárskych budov na obytné priestory a v nájomnom bývaní. V priebehu prvej polovice 20. storočia sa preto v Rači rozšírili rôzne provizórne, núdzové a pauperizované formy bývania. V zadných častiach spoločných dvorov postupne vznikali pauperizačné redukcie foriem tradičných domov. Aj pre mnohých bohatých gazdov bolo výhodnejšie prestavať svoje hospodárske stavby na takéto dispozície, ktoré prenajímali chudobným „hoferským“ rodinám bez vlastného obydlija. V Rači boli v minulosti jedinci, väčšinou zámožní živnostníci a vinohradníci, ktorí vlastnili viaceré stavebné objekty v niekoľkých dvoroch. Preto bol

často celý dvor obývaný iba „hofermi“. Možnosť získať prácu v blízkej Bratislave vyvolala protikladný proces. Predovšetkým touto možnosťou podmienené osamostatňovanie sa mladých rodín a na druhej strane v medzivojnovom období vysoká nezamestnanosť a sezónnosť zamestnania spôsobili predlžovanie a petrifikovanie provizórií a núdzových foriem bývania, vzniknutých hospodárskou nezávislosťou.

Ako naznačujú uvedené fakty, najlepšiu možnosť na sledovanie odrazu a vplyvu sociálnej štruktúry a diferenciacie Rače na miestnu stavebnú kultúru poskytuje vývoj domovej dispozície. V dôsledku historického vývoja bol pôdorysný vývoj tradičného obytného domu v Rači pomerne zložitý. Situáciu komplikujú početné prestavby, dodatočná delba priestorov a rôzne provizórne domové formy. Sledovanie problematiky preto obmedzíme na najčastejšie sa vyskytujúce dispozičné typy.

Najstaršiu stavebnú vrstvu ľudového obydlija v Rači predstavuje typ domu s trojosovým alebo štvorosovým priečelím, ktorý sa v súčasnom stavebnom fonde vyskytuje vo dvoch variantoch.²¹ Keďže tieto domy nie sú datované, odhadnúť ich skutočný fyzický vek je značne problematické. Orientačný odhad je okolo tristo–päťsto rokov. Sú predstaviteľmi viac mestskej ako vidieckej architektúry. I keď nepoznáme početnosť ich výskytu v minulých storočiach, sú dôkazom zámožnosti a ekonomickej prosperity určitej vrstvy nemeckých vinohradníkov. V dobe svojho vzniku predstavovali veľmi progresívnu formu bývania. Prvým variantom uvedeného typu je dvojdielny trojpriestorový dom so vstupom do kuchyne s otvoreným komínom a s dvoma izbami a s oknami do priečelia. Pivnica a „prešovňa“ sa nachádzajú pod domom, vstup do prešovne je zo zadnej strany domu.

Druhý variant je trojdielny s viacerými priestormi. Za kuchyňou je zvyčajne vydelená ešte jedna miestnosť. Predný diel tvoria dve izby, zadný je zložený zo skladovacej komory (alebo z dvoch komôr) a z „prešovne“, odkiaľ sa vstupuje do pivnice. Tá je buď pod celým domom alebo iba pod jeho zadnou časťou. Zvláštnosťou je riešenie domu na Kirovovej ulici číslo 173, kde pivnica má oproti obytnej časti domu iba mierne zníženú niveletu a tvorí zadnú miestnosť zadného domového dielu. Keďže uvedený typ bol predstaviteľom obydlija najbohatších vrstiev račianskych vinohradníkov, v priebehu neskoršieho ekonomickeho a sociálneho úpadku sídla a pri postupnom zvyšovaní vidieckych znakov na úkor mestských

Zástavba dvora vinohradníckeho domu na Kirovovej ul. č. 107, datovaného do druhej polovice 18. storočia. Foto J. Podoba 1987

sa nestal vzorom pre ďalší vývoj miestnej stavebnej kultúry. Jeho vlastný vývoj sa uzavrel. Skutočnosť, že sa do dnešnej doby v obci zachovalo viacero jeho reprezentantov, je spôsobená jeho nespornou kvalitou, ktorá vyhovuje i dnešným nárokom na bývanie.

Najcharakteristickejším pôdorysným typom ľudového obydľia v Rači je trojdielny trojpriestorový symetrický dom s izbou, kuchyňou a komorou. Kuchyňa s otvoreným komínom bola vstupným priestorom domu. Ku komore bola pripojená prešovňa, z ktorej sa išlo do pivnice. Tento základný pôdorysný typ je vinohradníckym variantom tradičného západoslovenského roľníckeho domu, tvoreného izbou, kuchyňou a komorou, ktorý sa v Rači ojedinele vyskytuje ako obydlie roľníkov alebo robotníkov bez vlastného vinohradu. Postupným rastom životnej úrovne a nárokov obyvateľstva na reprezentáciu sa mení komora na izbu. Po tejto zmene mal dom „predňú izbu“ a „zadňú izbu“. Ako dokazuje vročenie na tráme komory za zadnú izbu (r. 1777) na dome číslo 107 na Kirovovej ulici, k tejto zmene začalo dochádzať už v druhej polovici 18. storočia. Keďže

skladovací priestor bol stále potrebný, riešenie sa našlo vo vybudovaní „pudly“ nad prešovňou. „Pudla“ bola tvorená drevenými priečnymi trámami (neskôr aj železnými traverzami), na ktorých boli pribité dosky. Pôvodne „pudla“ zaberala asi štvrtinu priestoru nad „prešovňou“. Nad celú jej plochu sa rozšírila až po premene komory na izbu. Voči zadnej izbe mala zvýšenú podlahu asi o jeden-dva schodíky a bola s ňou vo väčšine prípadov prepojená dverami. Drevené schodíky ju spájali aj s „prešovňou“. Zriedka sa tu nachádzajú domy so štvordielnou dispozíciou, pričom vstup do komory je zo zadnej izby.

Základný trojdielny pôdorys má niekoľko variantov. Ide predovšetkým o vydelenie bočnej komory zo zadnej izby na niektorých domoch z 20. rokov 20. storočia, o vydeľovanie „špajze“ v zadnej časti kuchyne po zrušení otvorených komínov a o umiestnenie „prešovne“ pod zadnú izbu, čím sa šetril priestor a vyrovnávala sa terénna nerovnosť, predovšetkým na spodnej strane ulíc Pri vinohradoch a Kirovovej. Trojdielny i štvordielny dom bol obývaný „sedlákmi“ i kovovinohradníkmi – „trocharmí“.

Dvojpristorový dom bezzemka na Zvončekovej ul. č. 19 v časti „Kopaňice“. Foto J. Podoba 1987

Variety trojdielného trojpristorového domu komorového typu predstavujú v tradičnej zástavbe Rače dominantný stavebný typ. Jeho obyvateľmi boli prevažne stredné vrstvy račianskych roľníkov a vinohradníkov. Predstavoval stavebnú normu obyvateľmi všeobecne akceptovanú až do začiatku 20. storočia, kedy sa v novovzniknutých uliciach začínajú stavať domy, ktoré už prestali vývojovo nadväzovať na tradičný roľnícky (vinohradnícky) dom.²²

Oproti progresívnemu vývoju, smerujúcemu k zvýšeniu počtu obytných miestností, sa v Rači už v polovici 19. storočia objavuje i dvojdielny dvojpristorový dom. Táto redukovaná forma obydľia ľudových vrstiev Rače sa zachovala v niekoľkých variantoch. Vyskytovala sa ako v častiach obce s rozptýleným osídlením a v úzkych svahových uličkách, tak i v spoločných dvoroch v jadre obce, a to nielen v zadnej časti dvorov vo forme prestavieb hospodárskych budov, ale i medzi prednými domami.

Starší variant dvojpristorového domu s izbou a kuchyňou má ku kuchyni pripojenú „prešovňu“ s „pudlou“. Tak ako u trojpristorového domu je vstup na „pudlu“, resp. do „prešovne“ väčšinou zo dvora i z domu (z kuchyne). Zriedkavejšie sa vyskytuje dom s prešovňou pod kuchyňou. Tento

domový typ bol obývaný väčšinou kovovinohradníkmi.

Preľudnenosť obce a celková pauperizácia časti obyvateľstva od prelomu storočí spôsobila široké uplatnenie dvojpristorového domu bez „prešovne“ a pivnice. Tieto domové typy si stavali ako novostavby väčšinou robotníckej rodiny. Od 30. rokov 20. storočia vznikali aj prestavbou hospodárskych stavieb ako obydľia mladých rodín. Dvojdielny pôdorysný typ sa v Rači natoľko stabilizoval, že niektoré novostavby s dvoma bytovými jednotkami zo 40. rokov, ktoré si dávali postaviť „na kľúč“ „sedláci“, mali jeden z bytov často dvojdielny.

V medzivojnovom období vzniklo na „Kopaňiciach“ delbou dvojpristorov a v spoločných dvoroch v jadre prestavbou hospodárskych stavieb niekoľko jednopriestorových bytov, ktoré boli obydľím najchudobnejších ľudí, najmä starcov a mladých manželských párov.

Tieto obydľia s redukovanou domovou dispozíciou predstavujú pauperizačnú redukciu formy trojdielného trojpristorového roľníckeho (vinohradníckeho) domu, s ktorým geneticky súvisia.

Ako bolo už vyššie naznačené, priradenie uvedených troch skupín tradičnej stavebnej kultúry

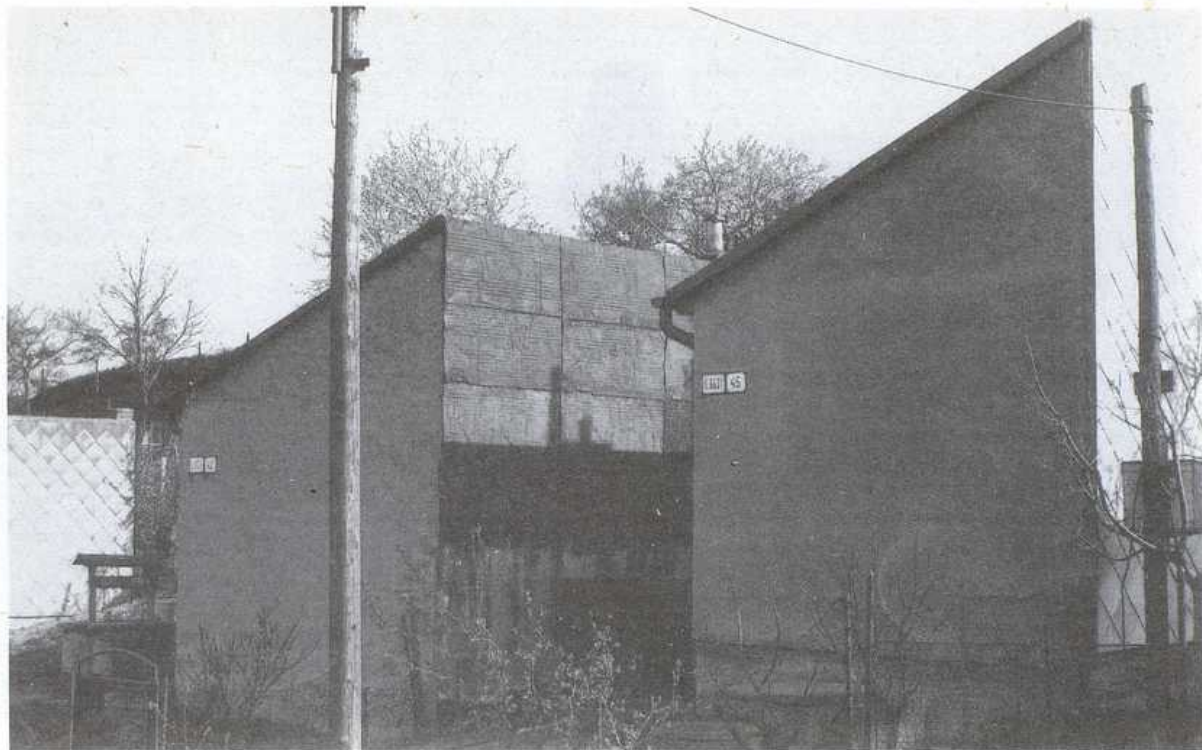

Dom č. 123 s pultovou strechou pri rímskokatolíckej fare na Kirovovej ulici. Foto J. Podoba 1987

Rače k jednotlivým sociálnym vrstvám si vyžaduje istú dávku schematizácie. Problém totiž spočíva v tom, že často i nižšie sociálne vrstvy obývajú stavebný typ, charakteristický pre vyššiu vrstvu. Táto situácia najčastejšie nastávala v dôsledku hospodárskeho úpadku majiteľa domu, zdedením domu, úmrtím živiteľa rodiny, v dôsledku alkoholizmu a pod. Preto sa nedá povedať, že by niektorá stavebná forma bola všeobecne charakteristická pre určitú sociálnu vrstvu. To platí len v rámci jedného sociálneho prostredia v určitej dobe.²³ Napriek istým obmedzeniam sa však zo zástavby historického jadra Rače dochovanej do dnešnej doby dajú dešifrovať procesy sociálneho vzostupu či úpadku, prehĺbajúcej sa sociálnej diferenciacie a postupnej pauperizácie, ústupu mestských znakov v prospech vidieckych, ktoré ovplyvňovali celkovú sociálnu štruktúru obce.

V prípade tradičného spôsobu bývania existujú tiež isté diferencie medzi jednotlivými sociálnymi vrstvami. Procesy vývoja a premien v spôsobe bývania taktiež odzrkadľujú premeny sociálnej štruktúry. Platia tu však odlišné zákonitosti ako v prípade stavebnej kultúry, situácia je oveľa komplikovanejšia a protikladnejšia. Vinohradnícke (roľnícke) rodiny v minulosti obývali dva obytné priestory, izbu a kuchyňu. Vznik zadnej izby neznamenal výrazné zlepšenie bývania. Pred-

ná izba sa využívala najmä na úschovu sviatočných šiat. V početnejších rodinách tu prespávali slobodní dospelí členovia rodiny alebo mladý manželský pár. V mnohých rodinách sem vstupovali iba na výročné sviatky. Tento model spôsobu bývania, vytvorený v priebehu druhej polovice 18. a v 19. storočí, ktorého nositeľmi boli „sedlácke“ rodiny, sa stal vzorom pre väčšinu račianskych rodín. Avšak tento vzor sa stal nespĺniteľným nielen pre mnohé kovovinohradnícke a robotnícke rodiny bývajúce prevažne v dvojdielnych domoch, ale i pre viaceré bohatšie rodiny. Pre Raču bolo v minulosti typické, že jeden dom často obývalo niekoľko rodín. Neboli to iba rodičia s rodinami dospelých detí. V obci bolo veľmi rozšírené bývanie v nájme, „v hospody“. Gazdovia často prenajímali jednu z izieb, dokonca sa vyskytli prípady, že „hoferi“ bývali aj v kuchyni. Niektorí „sedláci“ radšej prenajali izbu alebo aj druhý dom „hoferom“, pričom ich početná rodina sa tlačila v jednej miestnosti. V tradičnom spôsobe bývania sa tak paralelne presadzovali dve protikladné tendencie: zväčšovanie počtu obytných miestností spolu s vytváraním reprezentačnej funkcie prednej izby a redukovanie počtu využívaných obytných priestorov často iba na jeden. V spôsobe bývania sa všeobecne rozšírili javy, majúce svoj pôvod v pauperizácii časti obyvateľ-

Stupavská ul. č. 43, 45. Dva domy z medzivojnového obdobia s pultovou strechou vo „Vrahovom údolí“. Foto J. Podoba 1987.

Riešenie vstupu do obytného domu a do prešovne (pivnice) vo vinohradníckom dome s trojosovým priečelím na Kirovovej ul. č. 166. Foto J. Podoba 1987

Hospodárske stavby na konci spoločného dvora na „Hornom konci“, prestavané na letné kuchyne. Foto J. Podoba 1987

stva, ktoré boli v prípade domovej dispozície príznačné iba pre najchudobnejších ľudí.

Prejavy sociálnej diferenciacie s niektorými výraznými znakmi v oblasti stavebnej kultúry sa v spôsobe bývania u časti račianskej populácie stierali. V mnohých prípadoch neboli faktické rozdiely v kultúre a spôsobe bývania medzi rodinami „sedláka“, „trochara“ a „hofera“. Rodina kovovinohradníka, obývajúca trojdielny dom s vinohradníckymi priestormi, mohla bývať na vyššej úrovni ako rodina zámožného vinohradníka, ktorý dával časť obytných priestorov svojho domu (domov) do nájmu. Znaková hodnota sociálnych aspektov spôsobu bývania v Rači nie je preto jednoznačná.

Podklady na sledovanie procesov ekonomického a sociálneho vzostupu, stabilizácie či úpadku obce poskytujú niektoré javy tradičnej stavebnej kultúry. Jedným z prejavov ekonomického a sociálneho úpadku Rače na jej stavebnej kultúre je určité zjednodušovanie, rustikalizácia používaných stavebných (tesárskych) techník a konštrukcií, od dokonalejších k jednoduchším. Najlepšie sa tento proces prejavuje na riešení stropov obytných domov.

Najstaršie domy (datované do 18. storočia i staršie – nedatované) majú stropy obytných miestností riešené formou valených klenieb alebo trámových stropov s mohutnou mešternicou. Je pravdou, že ich použitie súviselo predovšetkým s rozmermi budov, ich ústup so zmenšovaním priestorov. Na druhej strane sa v priebehu druhej polovice 19. storočia a začiatkom 20. storočia hradový strop bez mešternice uplatňuje i na budovách s približne rovnakou šírkou a dĺžkou ako na starších stavbách s mešternicami a klenbami. I keď tento proces samozrejme nesúvisí iba s problémami sociálnej situácie jednotlivých stavebníkov či dokonca celej obce, dochádza tu k vytvoreniu novej, jednoduchšej normy. Za povšimnutie stojí tiež ústup stolicového krovu, ktorý sa uplatňoval iba na širokých vinohradníckych domoch s trojosovým alebo štvorosovým priečelím. Tieto domy nie sú datované. Ich vznik však môžeme orientačne zaradiť aspoň do 16.–18. storočia. I keď použitie stolicového krovu jednoznačne súvisí so šírkou domu, v našich podmienkach je stolica ako dokonalejšia tesárska konštrukcia jedným zo znakov mestskos-

Pilierová stodola z 30. rokov na záhumeniciach „Horného konca“. Foto J. Podoba 1987

Kirovova ul. č. 189. Štvorosový dvojdielny vinohradnícky dom, prestavaný r. 1919. Foto J. Podoba 1987

ti architektúry. Jej ústup a nahradenie výlučne krokrovým krovom znamená nahradenie mestského znaku vidieckym. Tento vývoj bol na prelome 19. a 20. storočia zastavený nástupom moderných stavebných materiálov a technológií, ktoré sa postupne od poslednej dekády 19. storočia uplatňovali i na obydlíach račianskych vinohradníkov. Napr. u spomínaných stropov to bolo ich zvyšovanie a nahrádzanie rovnými stropmi („štukatórmi“), v prípade valených klenieb vinohradníckych pivníc a „prešovni“ ich nahrádzanie klenbičkami do železných traverz a pod.

Zaujímavým prípadom uplatnenia sa a neskoršieho rozšírenia atypického javu, ktorý bol prejavom pauperizácie, je výskyt pultovej strechy v Rači. Všeobecne sa používala na zastrešenie chlievov a kôlní, v 20. storočí aj letných kuchýň. Na obytných domoch sa používala iba vtedy, ak jednu zo stien domu tvorila obvodová stena väčšej stavby. Takéto domy sa nachádzajú na „Hornom konci“, „prilepené“ ku kúriám. Niekoľko domov s takto riešenými strechami bolo však postavených v 30. rokoch 20. storočia v častiach „Štrajcle“ a „Vrahove údolí“, ktoré boli obývané chudobnejším obyvateľstvom.

Od konca 19. storočia sa u vonkajšej úpravy priečelia a štítu vinohradníckych domov prejavuje opačný trend – jednoduchšie sa nahrádza zložitejším. Klade sa väčší dôraz na reprezentatívnosť domov formou uplatňovania štukovej výzdoby so slohovými ohlasmami na priečeliach a štítoch, ktoré boli pôvodne hladké, členené maximálne ozdobne profilovanou rímsou. Jednoduchou výzdobou murovaných štítov boli dovtedy rôzne tvary vetracích otvorov. V posledných desaťročiach 19. a v prvých troch desaťročiach 20. storočia je táto jednoduchosť nahrádzaná výzdobou eklektistického rázu. Najčastejšie sa vyskytujú neskoroklasicistické motívy, motívy vienskej secesie alebo čistá eklektika modernistického zamerania.

„Jedným z rozhodujúcich faktorov pre výber a užívanie formy stavby každým jednotlivcom

Kirovova ul. č. 171, 173. Bývalá rímskokatolícka škola a vinohradnícky dom s trojosovým priečelím. Foto J. Podoba 1987

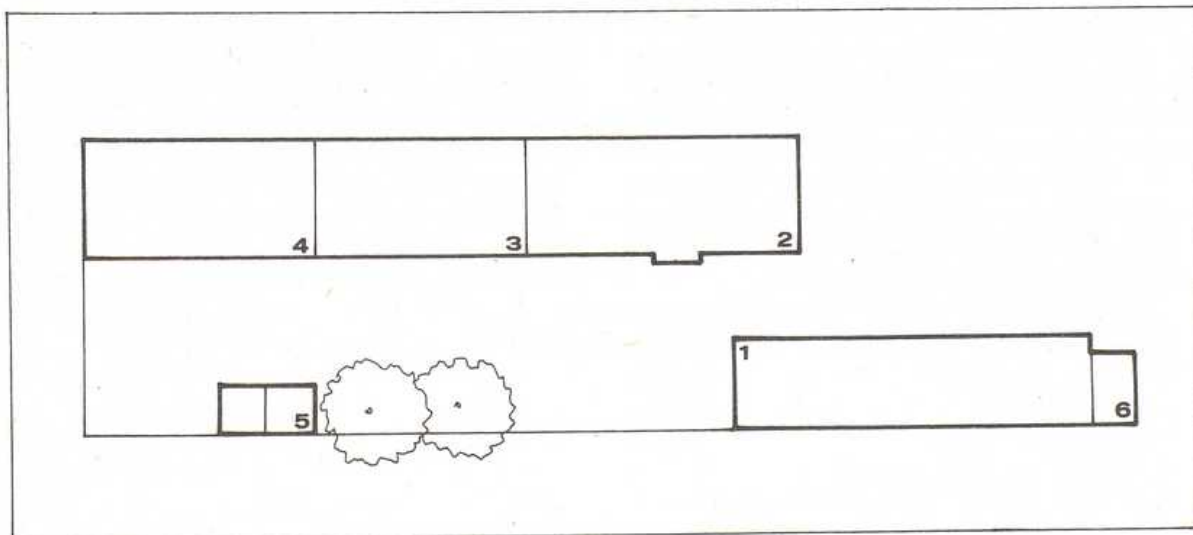
patriacim do určitej spoločenskej vrstvy v mieste a čase je spoločenské prostredie dané typom sociálnej štruktúry a jej postavenie v celom systéme príslušnej kultúrno-hospodárskej jednotky.“²⁴ Pre poznanie vývoja tradičnej stavebnej kultúry a spôsobu bývania vo všetkých formách a protirečeniach je preto potrebné ho skúmať v súvislosti s existujúcou sociálnou štruktúrou dobovo determinovaného prostredia. Skutočné poznanie ľudskej spoločnosti sa nemôže zaoberať bez poznania kultúry a spôsobu života ľudí, ktorí ju tvorili.

POZNÁMKY

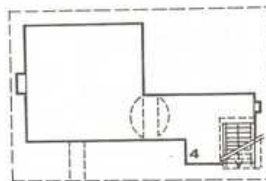
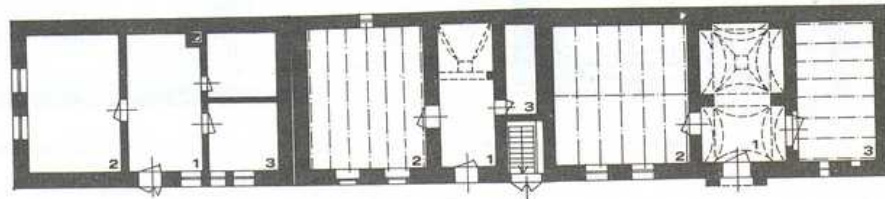
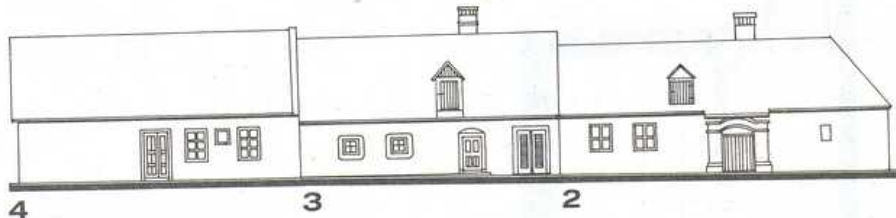
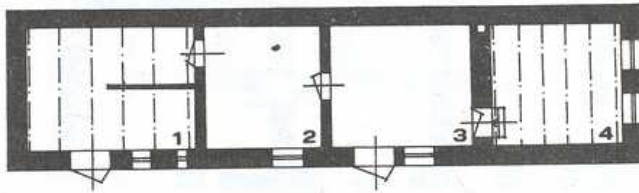
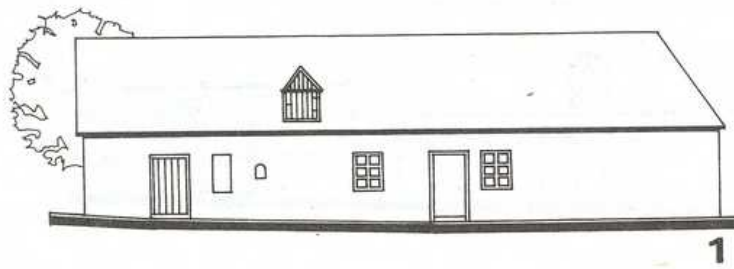
- 1 LANGER, J.: Lidové stavební tradice moravskoslovenského pomezí v severozápadních Karpatech. Rkp. kandidátskej práce, Rožnov pod Radhoštěm 1982, s. 16.
- 2 Tamtiež.
- 3 JEŘÁBEK, R.: Národopisné studium dnešní vesnice. In: Proměny jihomoravské vesnice (Národopisné studie z Brumovic). Brno 1981, s. 11–12.
- 4 LANGER, J.: c. d., s. 8.

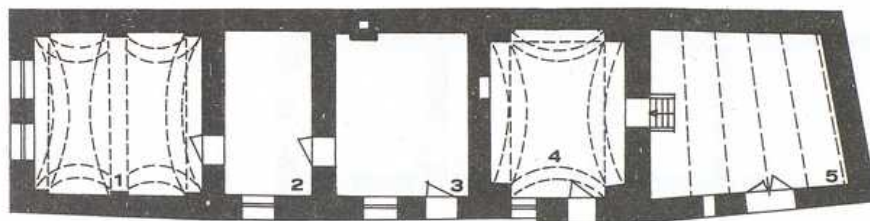
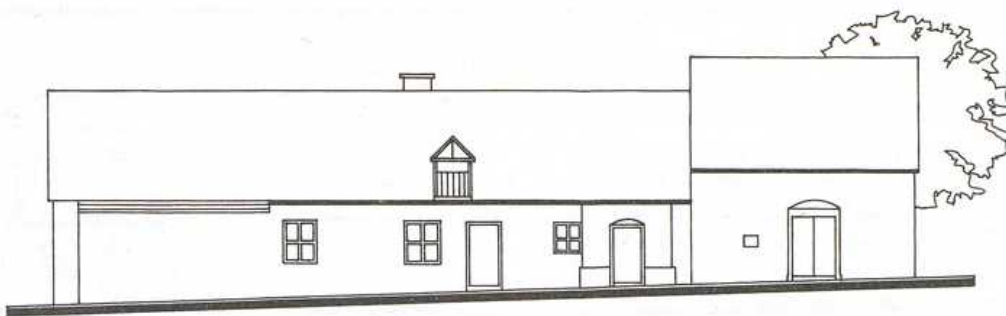
- 5 LANGER, J.: c. d., s. 26.
- 6 LANGER, J.: Sociální aspekty geneze forem venkovských obydlí dělnických a řemeslnických rodin. Zborník Slovenského národného múzea, LXXIX, 1985, Etnografia 26, s. 144.
- 7 HALABALA, J.: Co je živé v tradicích našeho lidového bydlení. Umění a řemesla, 1963, č. 6, s. 211–212.
- 8 LANGER, J.: Lidové..., c. d., s. 149.

- 9 V podmienkach stredo európskeho vidieka boli v minulosti stredné vrstvy, predstavujúce kvantitatívne najsilnejšiu skupinu, najkonzervatívnejšie. Obvykle boli nositeľmi starších kultúrnych tradícií. K tomuto poznaniu dospeli viacerí bádatelia. Pozri napr. LANGER, J.: Projevy sociálnej diferenciácie v ľudovom staviteľstve na Valašsku ve svetle systémové analýzy. *Národop. Akt.*, XVI, 1980, č. 2, s. 102.
- 10 URBLÍK, M.: Príspevok k hospodárskym a sociálnym pomerom v Rači (1553–1768). Bratislava, VII, 1971, s. 284–286.
- 11 Rača. Účelová publikácia MsNV, Bratislava 1967.
- 12 ŠPIESZ, A.: Obce Veľkej Bratislavy vo svetle tereziánskeho urbára Márie Terézie z roku 1768. Bratislava, VIII-IX, 1972–1973, s. 183–185.
- 13 URBLÍK, M.: c. d., s. 286.
- 14 PODOBA, J.: Tradičné staviteľstvo a bývanie. In: Rača. Vlastivedná monografia. Zostavil J. Podolák. Obzor, Bratislava, v tlači, s. 1.
- 15 ŠPIESZ, A.: c. d., s. 183–185.
- 16 Štatistické údaje poukazujú až do 90. rokov 19. storočia na rovnomerný rast obyvateľov v prímestských obciach Bratislavy. Odvtedy v desaťročných intervaloch zaznamenávame 5–8 % rast spolu vo všetkých obciach. Výraznejší rast počtu obyvateľov bol v rokoch 1890–1910, kedy dosiahol v jednotlivých desaťročiach v priemere všetkých obcí takmer 19 %, no najmarkantnejší bol v rokoch 1921–1930, kedy stúpol počet obyvateľov o 63,5 %. KANTÁR, J.: Ľudové stavby v prímestských častiach Bratislavy. *Slov. Národop.*, 33, 1987, č. 2–3, s. 281.
- 17 Podrobnejšie informácie o histórii, hospodárstve a kultúre Rače obsahuje publikácia: Rača. Vlastivedná monografia. Zostavil J. Podolák. Obzor, Bratislava, v tlači.
- 18 PODOBA, J.: c. d., s. 1. V tejto práci je možné nájsť ďalšie informácie o osídlení, staviteľstve a bývaní v Rači.
- 19 Skutočnosť, že väčšia časť račianskych Nemcov patrila k bohatšej vrstve vinohradníkov, bola spôsobená nie ich etnickou, ale ich konfesijnou príslušnosťou. Račianski Nemci boli evanjelici, Slováci katolíci. V dôsledku menšej početnosti rodín nedochádzalo u evanjelikov k tak výraznému rozdrobovaniu nemovitostí dedením a následnej pauperizácie. Nemci využívali aj progresívnejšie metódy pestovania viniča, formy spolkového života a pod. Židovskí obyvatelia Rače sa väčšinou zaoberali obchodom, z čoho vyplývalo aj ich ekonomické a sociálne postavenie.
- 20 Existovali aj výnimky z tohto pravidla. Išlo však o chudobných ľudí, ktorí vlastnili iba menší kúsok vinohradu a dorobené víno si odkladali do pivníck k príbuzným alebo susedom.
- 21 Fyzicky najstaršími obytnými stavebnými objektami v Rači je časť kuriálnych domov. Napriek tomu, že do niektorých z nich sa v priebehu 19. a 20. storočia nastahovali bohatí račianski vinohradníci a obchodníci (Gschwenk, Lednár, atď.), predstavujú pôvodne obydľie privilegovaných vrstiev. Tieto slohové stavby preto nie sú do našej úvahy zahrnuté.
- 22 Medzivojnové a aj neskoršie vilové formy domov si až do 50. rokov uchovali jeden charakteristický znak vinohradníckeho domu. Väčšina z nich má „prešovňu“ a vínnu pivnicu.
- 23 LANGER, J.: Sociální..., c. d., s. 141.
- 24 LANGER, J.: Projevy..., c. d., s. 103.

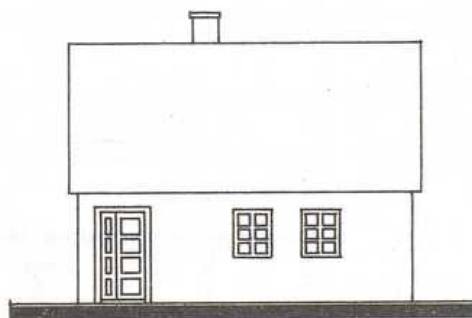
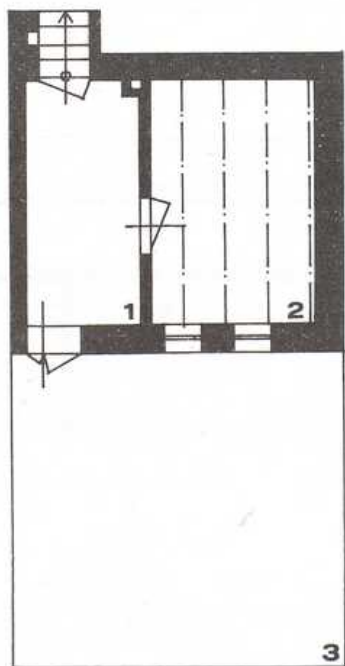

Pri vinohradoch č. 49. Predná časť spoločného dvora, zloženého zo štyroch obytných domov. V zadnej časti dvora sa nachádzajú ešte dva domy zo začiatku storočia. Objekt č. 1 predstavuje tradičný trojdielny dom komorového typu bez pivnice a prešovne. Dom č. 4 je prestavbou z 20. rokov, dispozičné úpravy sa robili aj neskôr. Objekty č. 2 a 3 sú tradičnými vinohradníckymi domami. Atypické je riešenie vstupu do pivnice. Všetky objekty sú varianty so zredukovanými vinohradníckymi hospodárskymi priestormi. Domy 2, 3, 4: 1 – kuchyňa, 2 – izba, 3 – komora, 4 – pivnica, 5 – rez čiernou kuchyňou domu 3, 6 – rez čiernou kuchyňou domu 2
Autorka kresieb: ing. arch. Jana Hlavicová

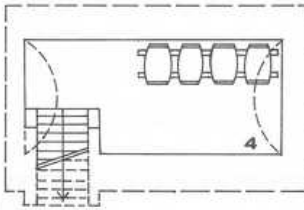
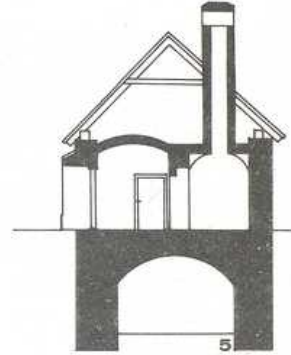
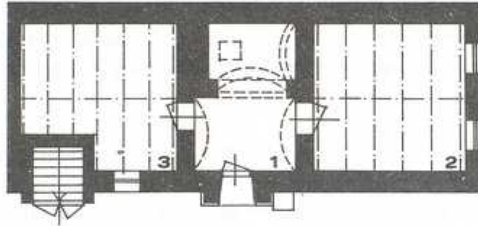
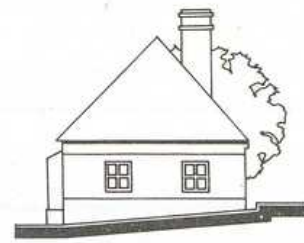
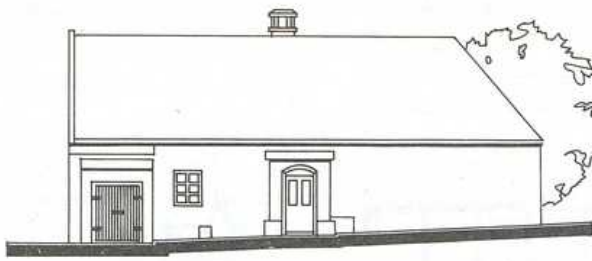

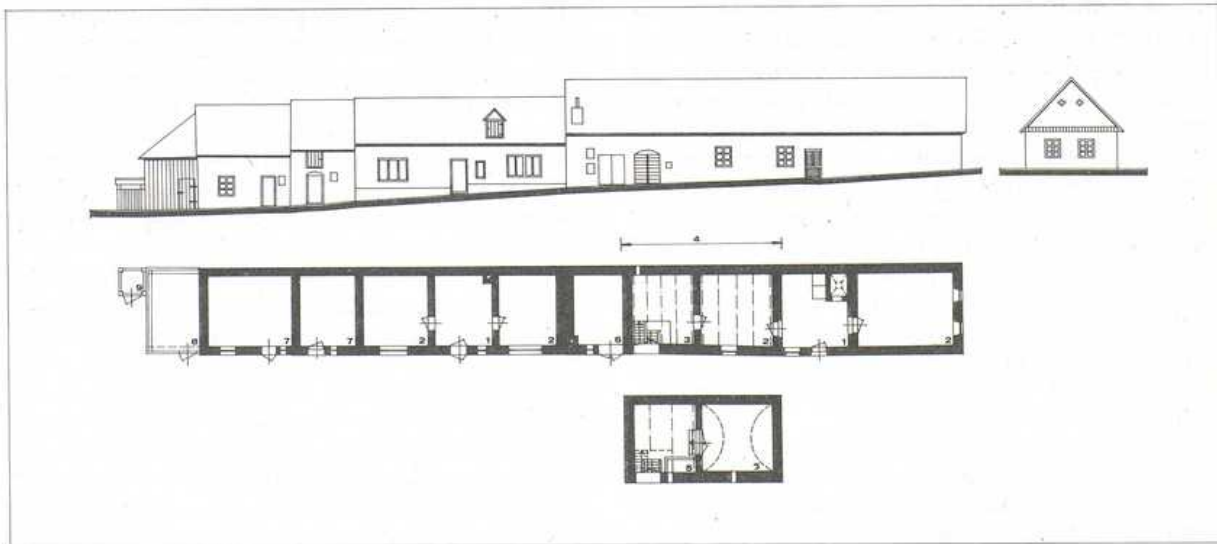
Kirovova č. 55. Dom s atypicky riešeným pôdorysom, prvá miestnosť asi pôvodne neslúžila na obytné účely. 1, 2 – izba, 3 – kuchyňa, 4 – prešovňa, 5 – pivnica

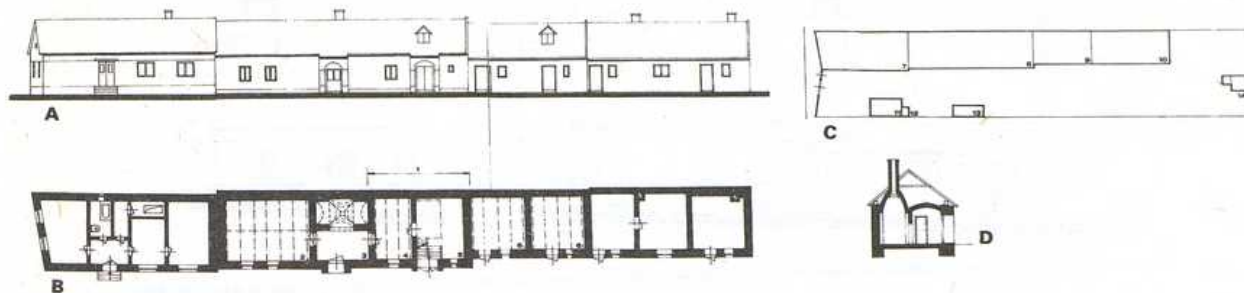
Zvončeková č. 19. Obydlie bezzemka zo začiatku 20. storočia. 1 – kuchyňa, 2 – izba, 3 – záhrada
 Pri vinohradoch č. 49 – dom I. 1 – maštal, 2 – komora, 3 – kuchyňa, 4 – izba; Situácia – domy 1, 2, 3, 4, 5 – dreváreň, chliev, 6 – kôlna

Kirovova č. 84. Tradičný vinohradnícky dom bez prešovne, datovaný do 18. storočia. 1 – kuchyňa, 2 – izba, 3 – komora, 4 – pivnica, 5 – rez čiernou kuchyňou

Pri vinohradoch č. 58. Spoločný dvor zložený z dvoch bytových jednotiek. Predná predstavuje tradičný vinohradnícky dom s dvoma obytými miestnosťami. Atypická je prístavená komora so samostatným vstupom. 1 – kuchyňa, 2 – izba, 3 – prešovňa, 4 – podpivničená časť, 5 – pivnica, 6 – komora, 7 – maštal, 8 – kôlna, 9 – chliev

1. Pri vinohradoch č. 234. Spoločný dvor zložený z troch bytových jednotiek. Prvý dom predstavuje dispozične i stavebne modifikovaný typ z 1. pol. storočia. Druhý je tradičným typom trojdielneho vinohradníckeho domu s prešovňou. Posledné dve bytové jednotky sú redukovanými typmi, ktoré vznikli prestavbou hospodárskych priestorov alebo prístavbou. Asanované.

A – Pohľad, B – 1 – podpivničená časť, 2 – izba, 3 – čierna kuchyňa, 4 – komora, 5 – prešovňa, 6 – maštal; C – Situácia – 7 – súčasná prístavba, 8 – pôvodný vinohradnícky dom – obytná časť, 9 – pôvodný vinohradnícky dom – hospodárska časť, 10 – obytná prístavba, 11 – letná kuchyňa, 12 – udiareň, 13 – skleník, 14 – WC a chliev pre ošípané; D – Rez čiernou kuchyňou

SOCIAL STRUCTURE INFLUENCE ON SETTLEMENT, TRADITIONAL FOLK ARCHITECTURE AND DWELLING IN BRATISLAVA-RAČA

Summary

In our contemporary ethnology the problems of reflecting social structure or social differentiation in traditional folk architecture only extremely rarely were concerned up to nowadays. The scholars did not endeavour perceiving every phenomenon of cultural (architectural) forms also in local social differences. The phenomena or forms unifying the local or regional architecture were preferred to those differentiating them. In study of the traditional folk architecture, however, the complex approach should conceive every phenomenon of folk building culture not only as a manifestation of technical and artistic achievement of the people of certain region, but, first of all as an evidence of economical, social and cultural development. The main aim of so comprehended research is not only at the study of constructing forms, which are, on the contrary, a means to get acquainted with the principles of social development, mainly that of culture of folk strata.

The author pursues the development link of the traditional building types in the community of Bratislava-Rača and existing historically determined social structure of this community. Rača, in the past being a typical vine-growing community with a large number of hired workmen and a large social differentiation scale changed into a mixed workers and viticulturists' community. From the end of the 19th century the social

differences even deepened and these social processes are reflected also in the building character of this community.

The social structure and processes of social differentiation of Rača inhabitants can be traced very well on its settlement spatial composition and also on the way of distribution of territory. Several parts of the habitation were settled by one prevailing social, confessional and ethnic group. On the end of the 19th and beginning of the 20th century the social structure changes were reflected also in changes of the disposition of Rača yards and the functionality of economical buildings.

The development of the house spatial disposition offers the best possibility of tracing the reflection and influence of social structure on the local building culture. In contemporary territorial disposition of Rača there still exist bipartite many-rooms houses, representing dwelling of the rich vine-growers, then viticulturist variant of the tripartite tri-rooms symmetrical house of the chamber type while reduced bipartite variant and also pauperized and temporary, often only one-room dwellings, represent living of the poor people. Significant material for research of economical and social rises, stabilization or decline processes of the community offer, however, also some formal signs and construction principles of traditional building culture.

Vážení čitatelia, podnikatelia, organizácie,
 oznamujeme Vám, že od 1. januára 1991 poskytujeme inzertnú službu všetkým záujemcom
 o rýchlu propagáciu svojho podniku, výrobkov, či služieb. Vyberte si z 38 špecializovaných časopisov VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied ten pravý, ktorý doručí Váš inzerát potenciálnemu zákazníkovi v Čechách a na Slovensku.
Základná sadzba je 10 Kčs za 1 cm².

Časopis	Periodicita	Kčs/1 ks	Ročné predplatné	Formát
1. Acta Physica Slovaca	6×	39,—	234,—	B/5
2. Architektúra a urbanizmus	4×	37,—	148,—	240 × 240
3. ARS	3×	48,—	144,—	R/4
4. Biológia	12×	31,—	372,—	B/5
5. Bratislavské lekárske listy	12×	25,—	300,—	A/4
6. Computers and Artificial Intel.	6×	37,—	222,—	B/5
7. Endocrinologia experimentalis	4×	32,—	128,—	A/4
8. Ekológia ČSFR	4×	29,—	116,—	B/5
9. Ekonomický časopis	12×	17,—	204,—	B/5
10. Elektrotechnický časopis	12×	27,—	324,—	B/5
11. Filozofia	6×	24,—	144,—	B/5
12. General Psychology and Biophysics	6×	38,—	228,—	B/5
13. Geologica Carpathica	6×	35,—	210,—	A/4
14. Geografický časopis	4×	29,—	116,—	B/5
15. Helminthologia	4×	34,—	136,—	A/4
16. Historický časopis	6×	27,—	162,—	B/5
17. Human Affairs	2×	37,—	74,—	B/5
18. Chemical Papers	6×	47,—	282,—	B/5
19. Jazykovedný časopis	2×	29,—	58,—	B/5
20. Kovové materiály	6×	29,—	174,—	B/5
21. Kultúra slova	10×	9,—	90,—	A/5
22. Lesnícky časopis	6×	14,—	84,—	B/5
23. Mathematica Slovaca	4×	47,—	188,—	B/5
24. Neoplasma	6×	49,—	294,—	B/5
25. Poľnohospodárstvo	12×	19,—	228,—	B/5
26. Právny obzor	10×	19,—	190,—	A/4
27. Slavica Slovaca	4×	49,—	196,—	B/5
28. Slovenská archeológia	2×	75,—	150,—	A/4
29. Slovenská literatúra	6×	21,—	126,—	B/5
30. Slovenské divadlo	4×	27,—	108,—	B/5
31. Slovenská reč	6×	17,—	102,—	B/5
32. Slovenský národopis	4×	39,—	156,—	B/5
33. Sociológia	6×	29,—	174,—	B/5
34. Stavebnícky časopis	12×	26,—	312,—	B/5
35. Strojnícky časopis	6×	35,—	210,—	B/5
36. Studia psychologica	5×	29,—	145,—	A/4
37. Vodohospodársky časopis	6×	29,—	174,—	B/5
38. Životné prostredie	6×	18,—	108,—	A/4

Pokračovanie inzerátu na str. 206.

Slovenský národopis

Časopis Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 39, 1991, číslo 2

Vychádza štyri razy do roka
Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor
PhDr. Milan Leščák, CSc.

Výkonné redaktorky

PhDr. Ľubica Chorváthová
PhDr. Zora Vanovičová

Typografia: Eva Kovačevičová-Fudala

Redakčná rada: PhDr. Stanislav Brouček, CSc., Člen kor. SAV Božena Filová, Prof. PhDr. Václav Frolec, DrSc., doc. PhDr. Emília Horváthová, CSc., PhDr. Václav Hrníčko, PhDr. Josef Jančář, CSc., PhDr. Soňa Kovačevičová, CSc., PhDr. Eva Krekovičová, CSc., PhDr. Martin Mešša, PhDr. Ján Mjartan, DrSc., doc. PhDr. Ján Podolák, CSc., PhDr. Zora Rusnáková, CSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Karol Strelec, PhDr. Andrej Sulitka, CSc.

Redakcia: 813 64 Bratislava, Jakubovo nám. 12
Vytlačila Neografia, š. p., Martin

Registr. zn F 7091

Jednotlivé číslo Kčs 39,-; celoročné predplatné Kčs 156,-

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS – ÚED, Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS – Ústredná expedícia a dovoz tlače, Nám. Slobody 6, 884 19 Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОЛОГИЯ

Журнал Института этнологии Словацкой Академии Наук

Год издания 39, 1991 № 2

Издается четыре раза в год

« ВЕДА », издательство Словацкой Академии Наук

Редакторы Д-р Милан Лешчак, Д-р Любица Хорватова и Д-р Зора Вановичова

Адрес редакции: 813 64 Братислава, Якубово нам. 12

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE

Zeitschrift des Ethnographischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang 39, 1991, Nr. 2

Erscheint viermal im Jahre

Herausgegeben vom VEDA, Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Redakteure PhDr. Milan Leščák, PhDr. Ľubica Chorváthová und PhDr. Zora Vanovičová

Redaktion: 813 64 Bratislava, Jakubovo nám. 12

SLOVAK ETHNOLOGY

Journal of Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences

Volume 39, 1991, No. 2

Published quarterly by VEDA, the Publishing House of the Slovak Academy of Sciences

Editors PhDr. Milan Leščák, PhDr. Ľubica Chorváthová and PhDr. Zora Vanovičová

Editor: 813 64 Bratislava, Jakubovo nám. 12

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'Ethnologie de l'Académie slovaque des sciences

Année 39, 1991, No. 2

Parait quatre fois par an. Editions de VEDA, maison d'édition de l'Académie slovaque des sciences

Rédacteurs: PhDr. Milan Leščák, PhDr. Ľubica Chorváthová et PhDr. Zora Vanovičová

Rédaction: 813 64 Bratislava, Jakubovo nám. 12

Distributed by KUBON UND SAGNER, D-8000 München POB 340108 SRN.

INDEX 49 616
Cena Kčs 39,—